

АЛЕШ ДЕБЕЉАК, СИРОЧЕ
„ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АТЛАНТИДЕ”

Приморски универзитет
Копер

Апстракт: Стваралаштво Алеша Дебељака (1961–2016), чувеног словеначког песника, истанчаног есејисте и интелектуалца, могуће је у погледу садржине поделити на три области: на његову дубоко личну поезију, на његово стручно, тј. научно дело и на његове друштвенopolитичке есеје, односно, коментаре. Те три области, иако се међусобно разликују, у широком потезу повезује окидач Дебељаковог стваралачког набоја, а то је: одговорност индивидуе према друштву и ближњем.

Имајући то на уму, посебно место у Дебељаковом опусу заузима есејистика, будући да се у њој у највећем броју случајева бави простором који га је као индивидуу дефинисао од детињства, то јест, Југославијом, а пре свега њеним језивим распадом и последицама које је тај догађај имао за људе који су ову земљу у целини схватили као своју. У чланку се потом бавим трима Дебељаковим текстовима, „Сумраком идола“, „Балканским брвном“ и есејом „Како постати човек“. Моја истраживачка теза односи се на присуство Југославије као теме у Дебељаковој библиографији. Три изабрана текста написана су у периоду од двадесет година, сва три без изузетака показују Дебељаков бол због распада мултиетничке, културно богате заједнице, која му је обезбедила темељ на којем је формирао сопствену верзију идентитета, коју је с поносом називао космополитском. Методологија коју сам користио у чланку углавном је компаративна, а садржи и трагове филозофског мишљења, будући да се промишљају појмови идентитета као онтолошког бића, више/интер/културалности и космополитизма.

Кључне речи: Алеш Дебељак, Југославија, идентитет, есеј, космополитизам

Алеш Дебељак остаће у сећању свих који смо га познавали као песник истанчаног сензибилитета, прецизан и проницљив теоретичар културологије и религијских студија, а пре свега као изузетан, искричав и маштовит есејиста.¹ На сва три подручја оставио је иза себе незаобилазну библиографију. Имајући у виду целину Дебељаковог стваралаштва, свако од поменутих подручја представља самосвојан свет који се с другим дотиче тек летимично. Наравно, свако од стваралачких поља извире из ауторовог заједничког интереса, па ипак у тренутку кад напусте простор контингенције и почну да задобијају финалан облик, мисли одашиљају поруке свака на своју страну. Могли бисмо, дакле, рећи да је Дебељаково стваралаштво

¹ Чланак је настао у оквиру истраживачког пројекта Ј6-8259, које је Јавна агенција за истраживачку делатност Републике Словеније суфинансирала из државног буџета.

и тематски могуће раздвојити на поезију, научно дело и есејистику. Научни рад је углавном било намењен професионалном пољу, проблемима које је отварао као универзитетски професор, а то су: савремене форме религиозности, екуменско сапостојање и међуверски саживот. Као што је и иначе случај, поезија је за Дебељака врло интимна ствар у којој читалац може пратити меандре песникових најдубљих и најличнијих доживљаја: од географског *locus*-а као извора егзистенције до ерупције осећања изазваних рођењем првог детета итд.² Дебељаково схватање поезије није било сакросанктно – што не значи да није веровао у њену моћ и у чињеницу да је она кадра да утиче и мења сваког ко дође у додир с њом; више у смислу да је она демократски намењена свима и да је могуће пронаћи је свуда. Поезија припада свим просторима у свим временима. Такво схватање поезије прати његове интензивно рефлексивне и истовремено нежне песме, које су добиле читаво мноштво хронотопских параферналија као што су „наизглед непотребне информације, подаци, посвете, датирања, локације и тако даље“ (Кушар 2016). И управо ова „песничка или лирска археологија“ (Исто) у свом коначном облику стоји нам на располагању и када је реч о Дебељаковој теорији кругова идентитета. Па ипак, кроз цело Дебељаково стваралаштво његова поезија је у првом реду остала везана за његово примарно исходиште, за Словенију, односно, прецизније, за родни град Љубљану. Ако би требало одредити заједнички именитељ Дебељакове есејистике, садржину која га је одредила као човека и којој је посветио своје најбоље, најконфесионалније текстове, која га је пратила кроз цео живот, будући да јој се у својим есејима увек изнова враћао, без икакве сумње то би било питање идентитета.³ Међутим, идентитет код Дебељака има посебну димензију: он је, наиме, (концентричан) мултикултуралан и космополитски. Формирао га је на основу искустава стеченог у две политичко-географске творевине: у Југославији и САД, при чему је – ако се има на уму интензитет Дебељакових доживљаја, а посебно трагичан крај – у његовој есејистици прва без премца преовладала. Са данашњег, етноцентричног становишта овај закључак би могао да нас изненади, међутим, у Дебељаковом случају постоји дубље утемељен разлог. Алеш Дебељак је, једноставно речено, дете Југославије, што је својим есејима недвосмислено доказао.

Дебељак се крајем 1961. године „rodio u Jugoslaviji [...] i u Jugoslaviji [...] odrastao“ (2015: 13). Југославија му је значила „prostor srećnog detinjstva“ (2015: 9). Иако бисмо за прве године његовог детињства могли тврдити

2 О Дебељаковој поезији су писали многи песници и теоретичари: Борис А. Новак, Франтишек Бенхарт и др., а треба поменути и документарца Саше Шавел Буркарт.

3 До сличних закључака долазили су бројни коментатори и теоретичари, на пример, Миран Штухеџ у *Словеначкој есејистици у другој половини двадесетог века* (Štuhec 2003) и Силвија Боровник у чланку „Тематика вишекултурности, интеркултурности и идентитета у изабраним есејима Алеша Дебељака“ (Borovnik 2017).

да је их је заправо провео у тадашњој Словенији, коју је по принципу синегдохе заменио с Југославијом – ову његову тврдњу треба узети много озбиљније ако имамо на уму године његове младости, будући да се с многим крајевима његове шире „домовине“ упознао још када је као омладински џудиста учествовао у различитим (чак савезним) такмичењима. Као што је написао у прологу есеја о југословенској култури „Балканско брвно“: „tu sam proveo predivno detinjstvo i mladost, više-manje živeo u socijalističkom siromaštvu“ (2015: 9).

Поред услова за безбедно детињство и узбудљиву младост, неvezано за политичке и економске прилике, Југославија је у целокупном Дебељаковом животу играла, заправо, кључну улогу.⁴ Студентске године Дебељак је проживео 80-их година, након смрти харизматичног вође у економски тешким временима, током којих се постепено интензивирала политичка криза, у годинама које су биле – ако имамо Словенију на уму – невероватно отворене, у којима су у политичком смислу речи владале врло релаксирани друштвене прилике, кад је цивилно друштво имало пун утицај на ток политичког живота, а култура била у центру пажње више но икад пре. То је била деценија противречности – зависно од тога ко је којим идеалима био одан: на почетку је још било могуће веровати у идеал једнакости југословенских народа; осамдесете су Дебељакову младост обележиле успостављањем веза међу народима, пре свега културних; у годинама које су долазиле ови идеали постепено су уступали место све разговетнијем, бучнијем и деструктивнијем националистичком завијању.

Током исте деценије sazрела је Дебељакова амбиција да учини песничко дело присутним и у широј отаџбини, у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, при чему га је поминута мултикултуралност простора подстицала у прављењу првих корака у свет поезије, секундирајући му, такође, у поступном стварању ангажованог, интелектуалног присуства у јавности, што му је као оштроумном и утицајном песнику препознатљивог и одлучног гласа свакако полазило за руком. Од почетка су се његова дела објављивала у свим деловима земље: од Македоније и Црне Горе до Босне и Херцеговине, Србије и Хрватске. Био је активан учесник веома интензивног стваралачког таласа младих интелектуалаца, захваљујући чему је исплео широку и густу мрежу релевантних контаката, који су му били од помоћи у превазилажењу искуствених граница родне Словеније, омогућивши му да се издигне у простор над собом, а да притом нипошто не оштети корене. Југославија је, као једна од ретких тадашњих мултиетничких државних творевина, Дебељаку нудила основу за формирање специфичног идентитета. Као њен темељ, он није узео националност, већ културу. И више од

4 Поменимо есеј Андреја Завацког (Zawacki 2011), који скреће пажњу на значење имена улице у којој је Дебељак с породицом живео последњих година живота: Савезна улица. Реч је о „једној од најважнијих детерминанти човековог стања“ (1299).

тога: иако изворно Словенац, Дебељак је за своју ширу „својту“ држао културе других народа: „Ovde sam stekao prve društvene navike i internalizovao koncentrične krugove različitih kultura i jezika“ (2015: 11). Стога је касније могао да на том темељу, на који се ослонило и искуство боравка и студирања у САД, развије своју теорију концентричних кругова идентитета (чиме се бавим у чланку *The Dialectics of Interculturality: Aleš Debeljak's Cosmopolitanism*), који се, како појединац дозрева и стиче искуства, шире као кругови на води. Невезано за време њиховог појављивања и њихов временски распоред, ови концентрични кругови идентитета, према Дебељаковој теорији, одређују личност појединца. Он је таква искуства стицао и формирао свој идентитет уклапањем у културни (јавни) живот новог, увек ширег окружења – најпре југословенског, будући да је као осетљив песник и млад интелектуалац предан идеалима генерације почео да стиче пријатељства у готово свим републикама тадашње државе, напоследку и у Америци. Процес стварања првих концентричних кругова идентитета стога је могуће пратити у обе Дебељакове књиге: и у књизи књижевних критика *Меланхоличне фијуре* (1988) и у књижевнотеоријском есеју „Постмодерна сфинга: континуитет модерности и постмодерности“ (1989).

Суштина Дебељаковог одређења идентитета је, дакле, чињеница да га није поставио на националне темеље. Невезано за детињство проведено у Словенији, словеначка националност и језик за Дебељака нису сами по себи представљали задовољавајући темељ за афирмативну и некритичну колективну идентификацију. По његовом мишљењу појединац може допустити себи „колективну“ идентификацију једино на темељу културе, што нужно превазилази све етничке и политичке границе, отварајући појединца за цео свет. Дебељак, наиме, спада у писце који не само да су осетили већ су доброно и искусили иманентну напетост између контингенције домаћег и страног, односно, њихову нужну синхрону комбинацију. Пре свега није био спреман да слепо, аутоматски прихвати (национално) домаће као једино спасоносно, како се данас изнова појављује у историјски отежаним формама локалних национализма (данас у очи највише пада изолационистички национализам САД под диригентском палицом Д. Трамп и републиканске странке; држава коју је Дебељак некад обожавао трансформише се у загушљиву, расистичку и према свему другом и другачијем искључујућу, нетолерантну државу. Парадокс је утолико очигледнији и болнији јер су Сједињене Америчке Државе настале управо као земља досељеника – ако на тренутак занемаримо њихов историјски однос према првобитним становницима континента). Упркос далекосежним увидима у „Европи без Европљана“, на пример, изврсном и мрачном есеју о савременој Европи, Дебељак све то није могао ни да наслути. С друге стране, за свестраног и осетљивог интелектуалца какав је био, (ин-

тернационално) страна није фигурирало као „туђе – слађе“, није му аутоматски и априори приписивао већу вредност. Било који свет, домаћи или стран, најпре је морао да га освоји, очара културом, и тек након тога могао га је присвојити. Стога југословенске културе у већини случајева није сматрао страним и, последично, негативним. Једини веродостојни покретач његовог расуђивања била је, најшире гледано, култура, и савремена и она која произлази из традиције тих народа, којих је било, *nota bene*, на претек. Било да се радило о османској архитектури Сарајева или Скопља, аустроугарским троговима у хрватским или банатским градовима, искрено меланхоличним мелодијама босанског севдаха, српским народним песмама свираним на једноструним гулама или оптимистичним песмама далматинских рибарских клапа, Дебељак је имао дубоку симпатију према свима њима и суштински их је држао за своје.

Предност мултиетничких држава је то што њихови грађани могу развити зачуђујући феномен идентитета који није ограничен на усконационално: случај Југословена је управо такав. Иако је бивша Југославија била састављена од „народа и народности“ – југословенски устав из 1974. године је као народ признао и Муслимане, што многи данас сматрају капитулацијом и федералних власти и Тита пред републичким национализмима – становници су се претежно опредељивали као Југословени. С таквим наднационалним идентитетом могуће је исту ствар осетити и као страну и као своју; другим речима, и потпуни странац унутар такве државе био је свакако ближи и мање стран него, на пример, географски мање удаљен странац из друге државе (није реч о томе да смо сви имали исте пасоше и исту валуту, о чему пише и Дебељак, већ пре о осећају припадности или близине, учествовања у заједничкој судбини с потпуно непознатом особом). Такве сусрете с потпуним странцима који имају исти пасош, који су знали одакле други долази и били више или мање упознати с извориштем и општом културом другог, Дебељак је описао немало пута (на пример, у „Сумраку идола“).

Стога је Дебељак у праву кад пише да смо у Југославији имали осећај припадности иако нисмо имали ни приближно јасну идеју или појам један о другом. Иако ће звучати необично, у том осећају постојао је ослобађајући моменат. Имали смо осећај као да ти странци, та страна поднебља, те стране књиге и песме припадају и нама – и као да смо и ми делимично део њих – без обзира на то што припадају сасвим другим културним кодовима. Та саприпадност нас је обогаћивала, отклањала је преграде међу нама и прогонила индивидуалне онтолошке страхове.

За Дебељака, који је свој идентитет увек изнова формирао у све ширим концентричним круговима, конвенционални појмови нашег и страног, истог трена кад су изгубили своје статичне позиције, изгубили су и апсолутно значење које су имали унутар традиционал-

не перспективе, при чему је та спознаја изазвала промену и у Дебељаковој теорији концентричних кругова идентитета: наиме, није одлучујуће да ли је неки круг настао пре или касније, ни то да ли се ради о твом (народу) или не. Оно што је важно је да човек може да присвоји изабрану културу, њен код и да се њиме може кретати као својим. Идентитет – а онај који превазилази границе националног нужно мора бити инклузиван – за Дебељака се састоји од других чинилаца: на пример, од доброг романа, изврских песама, интригантних драма, заводљивих мелодија, елемената, који сви доказују да оно што се чини далеким, уму и души индивидуе суштински је много ближе него оно што црпе из непосредне близине и што је тек случајно на истом језику.

За Дебељака је култура – не заглушујуће тутњање бубњева националног – била једини темељ идентитета. И у погледу тога Југославија му је прискочила у помоћ. Међу словеначким канонским ауторима мање је „кумова“ космополитизма (можда су изузетак судбина и дело Луја Адамича, који је емигрирао у САД пре Другог светског рата, види: Debeljak 2005: 12 и даље) него међу интелектуалцима из других делова Југославије, какви су, на пример, Милош Црњански, Иво Андрић, Меша Селимовић, Данило Киш, Давид Албахари и, међу млађима, Александар Хемон и Игор Штикс. Управо покушај уживљавања у различите културе заједничке државе Дебељаку је помогло како да развије сопствени уметнички глас тако и да дефинише његово отворено стваралачко ја и катапултира га у орбиту југословенског интелектуалног живота. Алеш Дебељак је тако ушао у пословичну југословенску вавилонску кулу коју су насељавали бројни народи: кад је окренуо леђа устајалој лудачкој кошуљи ексклузивистичког национализма, кад је, дакле, учинио нешто чему су се Словенци и кроз традицију опирали, оденуо се у шарену одежду мултикултурног сапостојања и учинио прве кораке у смеру „компонованог“ ја.

Управо превазилажење граница и, последично, лебдење између култура неизбежно трансформише на исходишту нужно ограничену жабљу перспективу појединца, којом је сав његов свет ограничен искључиво на изворни искуствен простор, у бесконачно ослобађајуће, мултикултурно искуство, будући да се упознавање других култура обично не показује као непријатно и напорно, већ управо супротно, као интелектуално надањујуће, уметнички оживљавајуће и релаксирајуће у погледу стварања. Најсавршенију форму овог идентитета, где се одредбе јаства преливају на све стране, Дебељак је с временом назвао космополитском, а инспирацију за њу је добио опет у бившој домовини, пре свега од њених писаца и интелектуалаца. Термин који је Дебељак користио за егзистенцију те врсте није био међукултуралност, који се, на пример, користи у савременој теорији, већ – у периоду када је прерастао *Blut und Boden* приступ култури и

заменио га преовлађујуће урбаним разумевањем (које је у складу с Цицероновим *civis totius mundi*) – космополитизам.⁵

Дакле, управо у тренутку кад је Дебељак уложио највише труда да успостави своју егзистенцију у смислу формирања културног идентитета, управо кад је начинио прве кораке у смеру каснијег космополитизма, Југославија, та мултиетничка творевина, након 48 година заједничког живота (ако за годину настанка узмемо заседање у Јајцу), попуцала је по шавовима и распала се на ужасан начин.

Многи становници ове бивше државе сложили би се да је највећи квалитет Југославије – ако се изузму природне лепоте које одузимају дах – пре свега мноштво народа, дакле, чињеница да су је чинили људи различитих традиција и култура. Неоспорна је чињеница да иако човеков дух може да се определи за лебдење над географским, временским и културним даљинама, његови корени увек расту на једном месту. Та чињеница се показала као проклетство Југославије: након распада социјализма њени бројни народи нису поднели инклузиван поглед на друге народе, те су назадовали у шовинизам. Стога изворишта других, „њихових“, култура нису сматрали једнако вредним, већ мање вредним, што је последично довело до конфликта по националној основи и ужасног рата (шовинизми се хватају за те корене док их космополитизам изједначује с другим, касније прихваћеним утицајима преузимајући их за своје)... И прва жртва такве политике увек је управо космополитизам, будући да он не може успевати ако се не верује у њега или ако је, на пример, оштећен „корен“.

Распад земље уништио је пре свега људе заједничког идентитета, оне који су себе доживљавали као Југословене, а тек потом оне који су ушли у рат на страни појединачних народа. Како год било, иако им се у тој трагедији нико није посебно посвећивао, своју срж најпре су изгубиле космополите. Трагичан потоп мултикултурне земље је и Дебељаку, иако је његова ужа домовина остала мање или више нетакнута, дефинитивно открио праву егзистенцију: спознао је шта заиста значи бити космополита. А космополита који је остао без свих извора из којих може да црпе животне сокове властите суштине, то је човек коме је одрезана „домовина“, човек коме је подсечен идентитет у корену, он је културна сиротиња. Болном песнику Дебељаку поменути распад државе дао је речиту аналогију: југословенска Атлантида (в.: 2015: 168), уједно с њеним некадашњим митским сјајем и, следствено томе, непостојањем.

У случају Југославије „свет се растрошио у мрвице попут сувог хлеба“ (Debeljak 1994: 34). Крвави национални и националистички конфликти бесмислено су тражили велики број живота. Многи који

5 С. Боровник се бавила управо космополитизмом у Дебељаквим есејима у тексту „Космополит Алеш Дебељак“ (Borovnik 2017).

су имали срећу да живот спасу бегом преко ноћи су постали иско-рењени људи, присилни бегунци који су се, ампутираног живота, нашли прикљештени између Сциле страног, локалног, и Харибде још више страног, глобалног, насилно отргнути од њихових реалности које су се трансформисале у успомене које никад више неће моћи да (до)живе. У њиховој неукротној вери у човечност човека – насупрот стварности, у првенствену културну интеракцију међу људима, Дебељак и многи њему слични (а међу њима је толико емиграната без домовине) остали су заточени у прошлости своје земље која је преко ноћи постала земља духова – *Yu-ghost-lavia*.

На основу реченог није тешко разумети стање очаја у коме је Дебељак био 90-их година, кад је његова прва космополитска домовина, њему наочиглед, почела да крвари и умире. Распад Југославије, деструкција њему драгих предела, представљао је за њега нешто дубље: значио је уништење наде да је култура веродостојан темељ идентитета. Суочен с демонстрацијом атавистичке моћи национализама, космополитизам се показао као луксузна, елитистичка драгоценост, што је показало да су све Дебељакове претпоставке и закључци о могућим изворима идентитета погрешне. Ако је Дебељак раније схватао Југославију као нешто што је само по себи дато, као земљу у којој су на све стране живели ствараоци који су га интригирали, управо ову богату земљу сада су неки други људи срушили и трансформисали у пустињу која није само културна. Тек у том моменту је Дебељак стварно схватио значење мешавине народа и њихових култура. Потпуна немоћ која се преобразила у оштар бол добила је књижевну форму у његовом најискренијем, ужасно болном есеју о распаду његовог идеала – Југославије, у „Сумраку идола“, дочеканим с великим одобравањем и код куће, у Европи, и с оне стране Атлантика.

Нема сумње да је овај потресан Дебељаков есеј, заправо, најмрачнији текст о новом стању његовог света. Први пут објављен 1994, за време крвавих оружаних конфликта који су били у јек у некадашњој Републици Југославији – рачунајући несхватљиву и сурову опсаду Сарајева, која се након 44 месеца напокон завршила крајем фебруара 1996 [*sic!*] – под ингеренцијом ултранационалиста какви су били Слободан Милошевић и Фрањо Туђман, тај је есеј био усамљен глас из некадашње домовине, који је жалио над њеним беживотним телом. Насупрот неким писцима и интелектуалцима из других крајева, који су морали да беже из брутално опустошене земље, Дебељак је имао срећу да је могао остати у Словенији. Али био је сведок распада дословно свега за шта се до тада заузимао, чиме је подсећао на Одисеја, који, као што је сам написао, беспомоћно слуша „сирене наслеђених митолошких архетипова, сирене племићке традиције“ (Дебељак 1994: 10), отровно слатке националистичке мелодије у чијем такту су заслепљене масе крваво плеса-

ле. Постало му је јасно да је проклетство тих очаравајућих песама у томе да захтевају једногласно певање, чиме надглашавају и гуше богату полифонију састављену од других, дивергентних, можда чак супротстављених гласова: „где влада колективно памћење [...] сви мисле исто. Тамо где сви мисле исто, тамо не мисли нико“ (Debeljak 1994: 17). Из тог разлога национализми затиру „искуства живота на ветрометини култура“ (Исто: 19).

Без икакве сумње можемо рећи да је мирење с тим да је уништен уједно и хумус за просвећену, космополитску егзистенцију било болно искуство за Дебељака. То је нарочито лоша ситуација за појединце који су се дрзнули да иступе и који су скупили храброст да мисле (и стварају) независно од било које преовладајуће (националне) идеологије, као и за оне који су своја прегнућа знали да подигну на ниво уметности. Премда не само за њих. Одатле извире метафора блиског страног у Југославији. Дебељак је нагласио – у невероватној слутњи текста Петера Хандкеа, словеначко-аустројског писца који је у *Zimskom putovanju do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili pravda za Srbiju* (1996) преко слике македонских теретњака који представљају посебан преднародни, архетипски квалитет (неких) народа некадашње Југославије, предлагао поделу везивне, готово државотворне функције једној нацији, Милошевићевој Србији, и тиме стао на страну главног кривца за распад Југославије – да је за Југославију била карактеристична пре свега повезаност која је постојала између различитих идентитета, без обзира на образовање или рад појединаца. Помоћу идеализоване слике, на коју Хандкеова атавистичка слика итекако подсећа, Дебељак је на себи својствен начин дошао до закључка да су људи других југословенских култура, неvezано за то што су потпуно страни начину на који је он васпитан и његовом животном искуству, без двоумљења припадали суштинском кругу његовог идентитета: „Иако смо се разликовали по одећи, језику, вери и музици коју волимо, имали смо једну заједничку карактеристику: један другом били смо непознати знанци“ (Debeljak 1994: 21). Никакве сумње нема: докле год је то било могуће, становницима Југославије, који су мултикултуралност видели на сличан начин, то сазнање је омогућавало доживљај невероватне слободе.

Истим темема Дебељак се враћа касније, 2010. године: у књизи есеја о Југославији насловљеној *Балканско дрвно*. У њој се посвећује болном сећању на Југославију, на њене народе, културе и књижевност, заједно с уништеним судбинама расељених аутора. Та сетна и горка књига есеја је стога пре свега Дебељаков наклон југословенским књижевницима, чија су му дела у време одрастања помогла да формира свој идентитет, али исто тако и бројним писцима, расељеним људима који су, изгубивши преко ноћи своју домовину, били присиљени да потраже уточиште у земљама које су такве осиромашене егзистенције примиле с добродошлицом.

У овом тексту, који кристализује његов поглед на појмове као што су идентитет, космополитизам, вредност културе итд., Дебељак је положио рачун за своја најважнија интелектуална залагања и поклонио се својим књижевним узорима. Раме уз раме с Марселом Прустом, Сигмундом Фројдом, Андре Жидом, Рајнером Маријом Рилкеом, Јосифом Бродским и Чеславом Милошем поставио је кључне југословенске ауторе, своје бројне књижевне инспирације, који су на карту светске књижевности уписали књижевност западног Балкана и који и дан-данас представљају врхунац независне југословенске имагинације: поред добитника Нобелове награде, Иве Андрића, Андрићевог сународника Меше Селимовића, Давида Албахарија, Мухарема Баздуља и наравно Чарлса Симића. Имао је у плану наставак те књиге – дао је обећање пријатељима које није успео да укључи у прву књигу: Бранку Чегецу, Делимиру Реицком, Семездину Мехмединиовићу, Миљенку Јерговићу и многим другим... (в.: Дебељак 2015: 24) – међутим, није му пошло за руком да заврши ту књигу.

У југословенским изузетно отвореним (културним, позоришним, музичким итд.) приликама које су лагано гаснуле, Дебељак је успео, у онтолошком смислу речи, да разуме, усвоји и освести већ поменути противречност. Истовремено с противречношћу коју у себи нужно садржи и космополитизам, он је постао свестан – иако не без горчине – и свог сопственог одраза у огледалу: „Највише туђе је, дакле, оно што је домаће“ (2015: 119). Све док је Југославија постојала није осећао потребу да тај парадокс рефлектује на експлицитан начин – након њеног распада, попут свих присилних емиграната, остао је, заправо, без домовине. У *Балканском дрвну* средишња пажња припада двојници српских аутора, Милошу Црњанском и Данилу Кишу.

Црњански, дугогодишњи емигрант, за Дебељака представља претходника свих савремених, присилно расељених људи. Тек имајући њега на уму први пут је постао свестан распетости између индивидуалне судбине и стваралаштва. Још као млад, Дебељак је (у том тренутку можда чак с нешто зависти) процењивао емигрантски опус Црњанског из локалне перспективе. У то време књижевност Црњанског деловала је изненађујуће ослобађајуће, будући да је сведочила о „нежној неподношљивој лакоћи“ странствовања, неприпадања било чему, као и о душевном расположењу које није присиљено припадати било чему. Овај свој поглед Дебељак је касније потпуно трансформисао, односно, одрекао га се, међутим, то се десило тек након распада Југославије, кад је на властитој кожи осетио бол егзистенције осуђене на болну самоћу, егзистенције која је за сва времена одсечена од корена.

Данило Киш, који данас важи за једног од најважнијих југословенских прозаиста, својим писањем је приказивао поливалентно, полицентрично искуство каквом је био изручен захваљујући својој

судбини. За Дебељака је Кишова предност била у томе што „stvarao je na raskršću habzburškog, vizantijskog i otomanskog nasleđa“ (Debeljak 2015: 143), што је морало значити пуно – укључујући и наднационални увид. Поред тога, у Кишовом писању – можда зарад његовог порекла – могу се осетити елементи Ахасфера, лутајућег Јевреја, такође (е)мигранта, ако имамо на уму да се Киш из Београда због политичких притисака сели у Париз. Као што Дебељак признаје, Киш му је, нарочито *Гробницом за Бориса Давидовича и Башћом, њејелом*, обезбедио гарант интелектуалне припадности, гарант могућности грађанства у књижевној републици и самим тим слободу избора духовног држављанства уместо националног.

Као што је и сам рекао, пронашао је „osnovu za uverenje da je moguće ostati odan prvobitnim prostorima lične geografije i istorije i istovremeno održavati veze sa globalnim kulturnim kretanjima“ (Исто: 144). Управо ишчитавањем Киша, Дебељак је направио своје прве кораке у поимању космополитизма: тиме су били постављени његови темељи, пошто је освестио да „koncentrični krugovi identiteta, na kraju krajeva, ne izvire u zajednici, već u individualnom ja, šireći se kroz slojeve lokalnih, nacionalnih i regionalnih kultura koje čovek želi i može da prisvoji“ (Исто: 144–145).

Кад је Дебељак на почетку, захваљујући немалој обавештености, препознао непрекинут ток (литерарних) емиграната (од Овидија до Киша) није ни сањао да ће његова генерација бити међу онима које ће емиграција обележити. Још 80-их му је емиграција – као у случају Црњанског – „nosila obećanje svežih perspektiva i pustolovina, dragocenih doživljaja i saznanja o smislu postojanja“ (Исто: 172), а већ идуће деценије створили су се услови за југословенску *апокалипсу саг*.

Једино што је Дебељак након те апокалипсе могао учинити било је да издвоји појединачне туробне, заувек прогнане егзистенције, разбацане по свету као суво грање за потпалу у пустињи: Давида Албахарија, Александра Хемона, Игора Штикса, све одреда изврсне (бивше) југословенске писце и да им посвети мемоарски запис у коме каже да изворно припадају Југославији. Након распада земље сва тројица су изабрала Северну Америку за своје уточиште (последња двојица су се вратила у остатке бивше државе), почели да пишу на енглеском уместо на свом матерњем језику (уз изузетак Д. Албахарија, који је остао веран српском језику). Чак и носталгичан запис о судбинама поменутих аутора Дебељака је уверио у њихов искуством широк и интелектуално продубљен космополитизам, који је након југословенске трагедије добио потпуно нову димензију. У том случају ради се о питању нестанка симболних димензија земље коју су сва четворица аутора (ако убројимо и Дебељака) некад сматрала својим домом. Ова егзистенција се завршила одједном и без могућности да се било кад поново појави и напоји на свежем извору.

Одједном су се и њихови животи насилно срушили и повукли за собом у провалију суштину оног што су представљали: важан део њихових идентитета. Сада су осуђени само на „храну“ из сећања. Дебељак се слаже с Албахаријевим увидом да није могуће побећи од историје и да је она укореењена у нас. А шта ако историју насилно истргну из нас и у нашем ја се отвори празнина коју је немогуће испунити? Да ли је могуће одржавати космополитску егзистенцију без темеља из ког би расла?

Одговори на то питање могу се препознати у готово сваком од текстова у којима Дебељак помиње Југославију и у којима се враћа својим дечјим и каснијим формативним годинама и обелодањује свој дуг многокултуралности данас непостојеће Југославије. Дебељак је наследник управо тог богатства култура: „*Pripadam jednoj od nekoliko privilegovanih generacija, koje su rođene i odrastale u Jugoslaviji. Bili smo privilegovani barem kada je reč o multikulturalnosti*“ (2015: 12).

Зато се морамо на крају, имајући на уму Дебељака и његову приповест о Југославији, вратити на почетак. Након што је освојио свет – у то време већ је интензивно објављивао како у Европи тако и у САД – Дебељак је очигледно осетио потребу за повратком базама свог космополитског свода: ка свом понајвише унутрашњем кругу идентитета, у родни град Љубљану. Та чињеница показује да Дебељакови најдубљи осећаји и песничка самоопредељења, како им је дао израза у својој поезији, произлазе из његовог најинтимнијег круга идентитета, из првог који по његовој теорији добија сваки појединац и који остаје за њега одлучујући у највећој мери. По Дебељаковом мишљењу, ту не спадају шира домовина или сународници, већ урбано ткиво с којим осећа да је у најтешњој вези и које, уз то, најбоље разуме. И једном и другом, и Словенији и Југославији се вратио – као што се најалост показало – последњим делом карактеристичног наслова *Како њосџаџи човек* (кад ми је текст пред објављивање дао на читање радни наслов је био *Абецеда деџињсџива*). Књига је изашла 2014. године и с њом је поново показао у којој мери му је судбина бивше домовине стварала тескобу која се не може отклонити.

Ова љупко илустрована књига посвећена песниковој деци представља – као што нам се открива у уводу – својеврстан *homtage* успомени на енциклопедију за младе *Свезналица: од А до Ш*, која садржи одговоре на питања младих читалаца: шта, како и зашто. Књига, коју је песник, како каже, добио за осми рођендан, дели с њим и годину „рођења“. За свако слово абецеде аутор је изабрао две енциклопедијске одреднице које су му асоцијативно, мање или више, близу, при чему је сваку опремио веома личним коментаром у дужини једне странице, који се с одредницом поклапа тек приближно. У коментарима Дебељак прати траг својих интимних сећања на де-

тињство, односно, на ране омладинске године, описује догађаје, доживљаје који су на њега оставили утисак. Одреднице се протежу од Албаније и аутомобила, преко Венеције и циркуса, часописа и Ескима, брзине и књиге, до брода и моста, поште и Римљана, школе и шаха, извиђача и ветра, звонца и железнице. У њима се, захваљујући „току свести“, у ритмизованој прози Дебељак још једном враћа најличнијим изворима сећања како би нагласио индивидуалне анализе и како би их поставио на раван вредности других доживљаја (каснијих, односно, доживљаја одрасле особе), чиме је круг залагања за формацију космополитског идентитета затворен: најранија сећања имају тежину једнаку сећањима из зрелог доба, сва су једнако важна у формирању идентитета појединца. И више од тога, увек је потребно вратити се кући да би пут у свет опет био могућ. Дебељак се, дакле, није само метафорично враћао кући из белог света, у простор који је услед „глад“ за животом у журби напуштао. Моменат враћања овде је свакако кључан. Без враћања не може бити поновног одласка, другим речима, и космополитска егзистенција је само привид. Речју: без одлажења и враћања није могуће постати човек.

Последња књига коју је објавио показује да се у трагању ослонца за егзистенцију Дебељак вратио на почетак пута, да је уронио у сећања и извукао на видело дана доживљаје који су га формирали у најраније доба. Утолико је још потреснији закључак који следи – присилно емигрант или не, и Дебељак је остао без домовине свог детињства: „Ко не зна шта је изгубио, није изгубио ништа“ (Debeljak 1994: 31). Права трагедија се дешава кад свет (а нарочито свет који је отворен) одједном нестане. Трагом Дебељаковог случаја, онима који су преживели можемо поставити питање о њиховом идентитету: питање о сурово отргнутој прошлости, о извориштима културе с којих су се напајали, изворима који су немилосрдно пресахли. Кад се, дакле, човеку дешава да преживи деструкцију своје прошлости? Шта ту може несрећна историја? Где је прибежиште за оне који одбијају да се врате провинцијалном дивљању националистичког скандирања, а који услед тога што носе са собом своју сопствену искорењеност не успевају да се преселе негде другде?

Упоредо с распадом југословенске вавилонске куле, Алеш Дебељак доживео је и распад својих идеала, пошто му је мултикултуралност осмишљавала и егзистенцију заједнице. У очају, схватио је да упркос висинама до којих се људски дух може издићи, човеком увек на крају овладају мрачни нагони. Крхкост, колебљивост и слепо људског духа, по свему судећи, његово су највеће разочарање.

А ако реалност више не постоји, једини реални простор је простор имагинације. Могућност да историја опет заживи лежи у историји личних приповести, сећања, дакле, у бројним књигама песама, приповедака, есеја. У случају Југославије није реч само о томе да је немогуће вратити се у прошлост. Вратити се у нестало поднебље.

Стога цело дело Алеша Дебељака доказује његово чврсто убеђење да је одговор могућ само у индивидуалном стварању, што ће рећи, у уметности. Само кроз уметност човек остаје обавезан лепоти коју је некад раније доживео и само у уметности могуће је поново доживети времена и просторе којих више нема.

ИЗВОРИ

- Debeljak, Aleš. *Melanholične figure*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1988.
- –. *Postmoderna sfinga: kontinuiteta modernosti in postmodernosti*. Klagenfurt: Wieser, 1989.
- –. *Somrak idolov*. Klagenfurt: Wieser, 1994.
- –. *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana: Sophia, 2004.
- –. *Kozmopolis = Kozmopolis = Cosmopolis*. Preveo Igor Isaković. Skoplje: Blesok, 2010.
- –. *Kako postati človek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.⁶
- –. *Balkansko brvno: eseji o književnosti „jugoslovenske Atlantide“*. Prevela Ana Ristović Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2015.
- –. *Katalog praha*. Izbor i prevod Bojana Stojanović Pantović. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2019.

ЛИТЕРАТУРА

- Borovnik, Silvija. „Kozmopolit Aleš Debeljak“. *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze, 2017. 25–39.
- Borovnik, Silvija. „Tematika večkulturnosti, medkulturnosti in identitete v izbranih esejih Aleša Debeljaka“. *Slovenistika 10*. Budapest: ELTE BTK, 2017. 71–86.
- Handke, Peter. *Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien*. Suhrkamp, 1996. [*Zimsko putovanje do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili pravda za Srbiju*. Preveli Žarko Radaković i Nenad Briski. Priština: Grigorije Božović, 1996]
- Kozak, Krištof Jacek. „*The Dialectics of Interculturality: Aleš Debeljak's Cosmopolitanism*“. *Forum for World Literature Studies* 9. 3 (2017): 381–400.
- Kušar, Meta, ur. *In memoriam: Aleš Debeljak. Vse, kar je napisano, je naše*. 30. 1. 2016, www.ludliteratura.si/esej-kolumna/in-memoriam-ales-debeljak-vse-kar-je-napisano-je-nase/.
- Novak, Boris A. „Aleš Debeljak (1961–2016)“. *Sodobnost* 80. 1–2 (2016): 32–40.

⁶ Избор из ове књиге објављен је у *Каталогу праха*.

- –. „Aleš Debeljak, pesnik poznega časa“. *Literatura* 18.178 (2006): 152–75.
- Šavel Burkart, Saša. *Aleš Debeljak, tihotapec besed*. <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174386661> [17. 7. 2019]
- Štuhec, Miran. *Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Zawacki, Andrew. „Aleš Debeljak.“ *Sodobnost* 75.10 (2011): 1294–1301.

Krištof Jacek Kozak

Aleš Debeljak, the Orphan of "Yugoslav Atlantis"

Summary

The creativity of Aleš Debeljak (1981–2016), a prominent Slovenian poet, sensitive essayist and public intellectual, can be divided into three parts: deeply personal poetry, professional or scholarly work, and socio-political essays or commentaries. These three parts, although different from one another, are loosely linked together by the trigger of Debeljak's creativity: the individual's responsibility to society and fellow human beings.

Debeljak's essays are especially memorable since they are mostly related to the space that defined him from his childhood, i.e. Yugoslavia, but above all to its terrible devolution. The article explores three Debeljak's texts: *Twilight of the Idols*, *Balkan Footpath* and *How to Become a Human Being* and its aim is to examine the occurrence of the topic of Yugoslavia in them. The three selected texts have been written over a period of twenty years and all three reveal Debeljak's unbearable pain caused by the collapse of the multicultural, culturally rich community that offered the foundation for the creation of his own version of identity, which he proudly called cosmopolitan. Debeljak transferred his identity from the national plain to the cultural one – cultures which offered him immeasurable freedom and wealth became the existential provision that defined his essence.

Twilight of the Idols is undoubtedly Debeljak's darkest essay on the new state of the world, which he called his "own". Originally published in 1994, when the bloody armed conflicts in the former republic of Yugoslavia were in full swing, this essay was among the very rare voices in the former homeland which lamented its collapse. Debeljak was well aware of the devastating power of nationalisms that dominated this area and thus destroyed the delicate tissue of cultures.

The second book, *Balkan Footpath*, was published in 2010, that is a decade and a half after the end of the conflict, but still revealed Debeljak's profound sorrow. In it, Debeljak pays tribute to all those writers of the former common homeland who inspired him on the path of shaping his own identity, such as Ivo Andrić, Meša Selimović, David Albahari, Muharem Bazdulj, also Charles Simic, but his main attention goes to the two great Serbian authors, Miloš Crnjanski and Danilo Kiš.

With the last of the selected books, *How to Become a Human Being*, Debeljak returned to his earliest years in the last decade of Yugoslavia's existence. In his com-

ments, Debeljak follows the intimate memories from his childhood and early teens, describes events and experiences that have affected him, many of which are linked to Yugoslavia.

Along with the collapse of the Yugoslav Babylon tower, Debeljak witnessed the collapse of his ideals and the sense of life that he considered the only one worth living for. Debeljak feels indebted to the space that shaped him as a person and an artist. Since there is no longer a Yugoslav reality, the only remaining real space is imagination. Therefore, Debeljak's work proves his belief that the only answer is individual creation. Only through art can one revive times and places that no longer exist.

Keywords: Aleš Debeljak, Yugoslavia, identity, essay, cosmopolitanism

Превео са словеначког Иван Антић